

Egy korai itáliai ars dictaminis az Országos Széchényi Könyvtár kódexében

DURZSA SÁNDOR

I. Az Országos Széchényi Könyvtár Clmae. 10. jelzetű kódexe két fogalmazástani traktátust tartalmaz. A kódexet a Könyvtár latin nyelvű kézíratainak nyomtatott katalógusában *Bartoniék* Emma írta le.¹ E leírás szerint a XII. századból származó 42 levélnyi terjedelmű hártakódexet szinte teljes terjedelmében egy *Baldwinus* nevű szerző *Liber dictaminum* c. műve tölti ki, csupán a kódex utolsó lapjain, a 41. levél verzóján és a 42. levélen olvashatunk olyan töredéket, ami az említett *Liber dictaminum*-mal nincs semmiféle összefüggésben. A kódex írása karoling minuscula, nagysága 15,4 × 11,2 cm. Kötése nem eredeti, provenienciájáról annyit tudunk, hogy *Jankovich* Miklós gyűjteményéből származik. Mivel az 1830-as évszámot viselő *Jankovich*-féle tulajdonbélyegző szerepel benne, arra következtethetünk, hogy 1836-ban került a Széchényi Könyvtár állományába. *Bartoniék* munkája révén a Széchényi Könyvtár latin nyelvű kódexei csak 1940-től váltak a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhetővé, ezért *Baldwinus* művét eddig egy grazi kézírata alapján ismeri az irodalomtörténet. A budapesti kódex azonban nem csupán *Baldwinus* művét tartalmazza, amint azt *Bartoniék* tudni vélte. A 11. levél rectóján ugyanis véget ér *Baldwinus* munkája e szavakkal: „Finem opusculo facio, artem contentus signasse, non que ex arte sunt exempla.” Ugyanitt folyamatosan egy második mű kezdődik a következő verssorokkal: „Consimile res omnis amat nec competit unquam./ Si quis dissimiles res simul esse velit.” A 11. levél verzójának 19. sora e mű szerzőjének a nevét is elárulja: „Bernardus siquidem tantummodo verba notavit, / Cuncta velut docuit spiritus almus eum.” E második mű szövege a kódex 41. levelének rectóján ér véget a következő szavakkal: „...pre omnibus memorie sunt commendande.” Ugyanitt és a 42. levél rectóján „Si quis has triginta missas...” kezdetű, XII—XIII. század fordulójáról származó sorok olvashatók. A kódexet a 42. levél verzóján két, a pápai udvar ellen írt epigramma és az állatöv ábrázolása zárja. Az első epigramma így hangzik: „Papa iubet quecumque libet sed pauca tenentur,/Leges namque suas opprimit ipse prior./Sacra Dei que credit ei Deus ad moderandum,/Vendi defendit, quod tamen ipse facit.” A második epigramma a főnévragozás eseteit (accusativus és dativus) használja fel virágnyelvként a kúria kapzsiságának és romlottságának ostorozására. Ezt a szöveget *Lehmann* egy sokkal későbbi kéziratból ismeri, az általa bemutatott epigramma a mienkénél valamivel terjedelmesebb.²

Irodalomtörténeti érdekességgént érdemes megemlíteni, hogy kódexünk,

melyről késői leírása miatt a nemzetközi kutatás eddig nem vett tudomást, százegynéhány éve közelállt ahhoz, hogy tartalma a tudományos nyilvánosság elé kerüljön. W. Wattenbach az *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 1855. évfolyamában *Iter Austriacum* címmel tette közzé irodalmi tanulmányútjának eredményeit.³ E művében, mely elsősorban a német történelem középkori forrásait ismertette, több ars dictaminis-t is leírt, sőt egy nagyobb áttekintő tanulmányt kapcsolt hozzá az ars dictaminis kialakulásáról. Wattenbach — mint itt maga elmondja — irodalmi utazása során Budapestre is eljutott. Járt a Múzeum könyvtárában, de megfelelő katalógus hiányában nem tudott az állományról kielégítő áttekintést szerezni. Mindenesetre Wattenbach számára kódexünk nem lett volna érdektelen, mert éppen ilyen ars dictaminis-eket is kutatott tanulmányútja során. Érdekes véletlen, hogy éppen Wattenbach volt az, aki Bernardus ars dictaminis-ének egyik kéziratát 1869-ben az elsők közt bemutatta.

II. Fogalmazástanító traktátusunk tudományos feldolgozása tekintélyes múltra néz vissza. Egy Stavelot-ból származó brüsszeli kézirat alapján 1852-ben Reiffenberg ismertette először Bernardus ars-át.⁴ A meglehetősen rövid ismertetés a mű szövegéből mutatott be néhány mintát, de meg sem kísérelte tartalmi elemzését vagy más hasonló művekkel való összevetését. Minden részletes megfontolás és bizonyítás nélkül, néhány név előfordulásából arra a következtetésre jutott, hogy a mű szerzője *Clairveaux-i Szent Bernát*.

Ugyanezen — a brüsszeli királyi könyvtár 2070. számú kötetében található — kézirat alapján ismertette Bernardus ars dictaminis-ét Wattenbach 1869-ben.⁵ Ő azt állapította meg róla, hogy a benne előforduló helynevek itáliai eredetre utalnak. A francia személynevek viszont azt bizonyítják, hogy a traktátus Franciaországba került át. Wattenbach tanulmányában kizárja azt a lehetőséget, hogy a szerző Bernard de Meung-nel lenne azonos. A magdunumi kanonok híres és igen elterjedt fogalmazástanító munkája, a *Flores dictaminum* a brüsszeli ars szövegétől teljesen eltérő, s a bennük előforduló nevek is különbözők. A Reiffenberg által korábban részletekben közölt verses ajánlásról, illetve annak „*Commendatio additionis*” rubrika alatt olvasható részéről Wattenbach felteszi, hogy nem a mű eredeti szerzőjétől származik. Már Wattenbach felfigyelt arra, hogy a kérdéses ars szerzője kedveli a verseket, mert néhány üdvözlést, levélkezdest verses formában ír meg. E megállapítása előreveti annak a tévedésnek az árnyékát, mely e mű szerzőjét Bernardus Silvestrisszel azonosította, aki ugyancsak verssel kevert prózában írta meg híres filozófiai művét, a *De mundi universitaté*-t.

A brüsszeli kézirat után 1883-ban Hauréau ismertette traktátusunk egy újabb variánsát a bécsi császári könyvtár 246. számú kódexéből.⁶ Szerzőjét egyértelműen Bernardus Silvestrisszel azonosította.

Reiffenberg, Wattenbach és Hauréau első ismertetései szolgáltatták az alapot ahhoz, hogy a mű elfoglalja helyét az irodalomban. Az általuk vizsgált két változatot Langlois egy harmadikkal, mégpedig egy bruges-i kézirattal egészítette ki, amit Laude katalógusa alapján vont feldolgozási körébe.⁷ Valójában azonban csak a brüsszeli és bécsi kézirat szövegét tette tüzetesebb vizsgálat tárgyává. Ezek elemzése során az itáliai helynevekkel nem tudott mit kezdeni, de az elméleti rész interpretálására sem vállalkozott. A két szövegben előforduló személy- és helynevek különbözőségét úgy indokolta, hogy ez a másolók munkájának eredménye. Feltételezte, hogy a brüsszeli példányt egy német klerikus másolta

Rainald de Cologne érsek számára, akinek neve a szövegben többször is előfordul. *Langlois* figyelmét azonban elkerülte, hogy a bécsi ars szövege és teljes szerkezeti felépítése a másik két szövegtől lényegesen különbözik. A bécsi változatról csak annyit állapított meg, hogy 1153 után keletkezett, a brüsszeli pedig ennél korábbi-nak tartotta. A mű keletkezésének eredeti időpontját — helyesen — a XII. század közepében jelölte meg. *Wattenbach* megállapításából kiindulva, aki szerint a kérdéses mű nagyon hasonlít *Bernard de Meung* levélfogalmazástani munkájához, *Langlois* összeállította a *Bernardus* név alatt ismert valamennyi ars dictaminis kéziratának jegyzékét. A nagyszámú (18) kézirat felsorakoztatása sajnos nem jelenti egyúttal azt, hogy ezek mélyreható elemzését is elvégezte. Néhány egykorú nyilatkozat alapján, melyek arra vonatkoznak, hogy *Bernardus Silvestris* Tours-ban az ars dictaminis-t tanította, *Langlois* elfogadta *Hauréau* feltételezését, és a mű szerzőjét egyértelműen *Bernardus Silvestris*-ben jelölte meg. *Langlois* szerint *Bernardus Silvestris* ezen munkája az eredeti brüsszeli, bécsi és bruges-i fogalmazáson kívül egy másik változatban is elterjedt, s ennek a második változatnak összeállítója *Bernard de Meung* volt.

Langlois tanulmányában megkísérelte a *Bernardus Silvestris* személyét körülvevő sok tisztázatlan kérdés megoldását, többek közt *Bernard de Chartres* személyétől való elválasztását. Egyik főérve amellet, hogy *Bernardus Silvestris* ars dictaminis-t írt, az Erfurti Egyetemi Könyvtár 0.16 számú kézírata. Ebben ugyanis egy dictamen metricum található, melynek rubrikája szerint *Bernardus Silvestris* a szerzője. Mint utóbb kiderült, ez a rubrika későbbi, nem egykorú bejegyzés és feltehetően tévedés is. *Langlois* számára a kép ily módon teljessé vált: több korabeli vagy megközelítőleg egykorú nyilatkozat szól arról, hogy *Bernardus Silvestris* Tours-ban a retorika neves tanítója volt, fennmaradt egy verstani műve, s az *Aeneis* első 6 könyvéhez írt kommentárján és híres filozófiai művén, a *De mundi universitate*-n kívül szerzője annak az ars dictaminisnek is, ami a bécsi, brüsszeli és bruges-i kéziratokban maradt ránk. *Langlois* ez utóbbi mű szövegének alapos elemzése nélkül, a bevezető verses ajánlás és néhány versben írt salutatio, exordium alapján azt is megállapította róla, hogy a vers és próza keveréke ugyanúgy, mint *De mundi universitate* c. filozófiai műve, melyet szintén versben és prózában írt. Hasonló felületességgel állapította meg egyébként azt is, hogy *Bernardus* stílusa gondosan ritmizált filozófiai művében semmiben sem különbözik a bécsi ars stílusától, mely azonkívül a kurzus elméletét is kifejti. Nagyon különösnek tűnik, hogy a kurzus kutatói ezt a megállapítását nem revideálták, pedig ha igaz volna, akkor *Bernardus Silvestris* lenne az első, aki a XII. század közepén a kurzus elméletét megfogalmazta.

Langlois megalapozatlan tételei nyomán *Bernardus Silvestris*ről ma is azt tartja az irodalomtörténet, hogy egy híres és igen elterjedt *Summa dictaminis* szerzője volt, s e munkáját vers és próza keverékében írta meg. *Bresslau*, *Giry* művein keresztül terjedt el ez a nézet, és annak ellenére, hogy a kutatás közben alapjaiban megingatta, mégis makacsul tovább tartotta magát.⁸

Bernardus ars dictaminis-ének időben következő irodalmi felbukkanása *Loserth* egy tanulmányában olvasható, aki a Grazi Egyetemi Könyvtár egy kódexének formuláriumai közt ismertette.⁹ *Loserth* könyvészeti jellegű leírásából az derült ki, hogy a grazi kódexben *Bernardus*nak egy prózai és egy metrikai dictamen-e található. Ez a grazi kézirat számunkra azért érdekes, mert ebben is együtt szerepel *Baldwinus* és *Bernardus* fogalmazástani munkája, ugyanúgy mint a

budapesti kódexben. *Loserth* egyébként leírásában feltehetőnek tartja, hogy *Bernardus* műve azonos azzal, amit *Wattenbach* az *Anzeiger*-ben korábban ismer-tetett. Az előbbieken tárgyalt egyéb feldolgozásokat tehát *Loserth* nem ismerte.

Bernardus ars-ának kutatásában a következő eredményes állomást *Kalbfuss* felfedezése jelentette, aki egy mantuai kódexből 1911-ben ismertette a mű egy eddig ismeretlen variánsát.¹⁰ A korábbi feldolgozásokról, így *Langlois* tanulmá-nyáról viszont ő sem tudott. *Kalbfuss* az *Introductiones prosaici dictaminis a Bernar-dino utiliter compositae* c. traktátus keletkezését a szövegben előforduló személy-és helynevek elemzése nyomán Itáliába, 1147—1152 közé tette, közelebbről a levélmintákban előforduló helynevek alapján Arezzo környékére. A szerző — *Kalbfuss* megállapításai szerint — elsősorban a névtelen *Rationes dictandi* c. műből merített. *Bernardinus* szerinte egyházi ember, aki Bolognában tanulta az ars dictaminist. Ebben a mantuai variánsban az elméleti részhez levél- és oklevél-mintagyűjtemény csatlakozik, ami viszont a többi kéziratból kivétel nélkül hiányzik. *Kalbfuss* tanulmányából megtudjuk azt is, hogy ars-unkhoz egy kiterjedt exordiumgyűjtemény kapcsolódik, de foglalkozik a privilégiumokkal, sőt „De diversis modis dictaminum” rubrika alatt egy sor retorikai alakzatot is rö-viden bemutat. *Kalbfuss* tanulmányának nagy érdeme, hogy a művet egyértel-műen abba a földrajzi környezetbe helyezte, amelyben valóban keletkezett: Itáliába. Nála már nem merült fel az az elgondolás, hogy a szerző esetleg *Bernar-dus Silvestrisszel* lenne azonos. Sajnos azonban elkövette azt a mulasztást, hogy a mantuai szöveget egyéb szövegemlékekkel nem vetette össze.

Bernardus művének ilyen irodalomtörténeti feldolgozásai után írta meg Ch. H. *Haskins* kitűnő tanulmányát, melynek már a címe is mutatja, hogy végleg elvetette *Bernardus Silvestris* szerzőségének gondolatát.¹¹ Az eddig ismert bécsi, brüsszeli, bruges-i és mantuai kéziratokon kívül *Haskins* még további öt kézirat-ban azonosította *Bernardus* művét, s így tanulmányát kilenc szövegemlék alapján készítette el. Az általa elemzett szövegek közül a legkésőbbi a bécsi variáns, mely szerkezetében és anyagában az eredeti változattól lényegesen eltér. A benne előforduló történelmi nevek tanúsága szerint keletkezése a XII—XIII. század fordulójára tehető.

Haskins véleménye szerint *Bernardus* műve eredetileg 1144—1145 között keletkezett Itáliában. Később maga a szerző vagy mások többször átdolgozták, s a tanítás alapját képező prózai dictamen elméletét a metrikus és ritmikus dicta-men elméletével, exordiumgyűjteménnyel, az oklevélfogalmazás elméletével és a colores rhetorici némi ismertetésével egészítették ki. Az eredetileg itáliai kör-nyezetben keletkezett ars-ba német és francia nevek kerültek, bizonyítva azt, hogy a mű ezekre a területekre is eljutott, vagy a szerző ezekkel a területekkel is valamiféle kapcsolatban állott.

A szövegemlékek felfedezése azonban nem zárult le *Haskins* tanulmányával. 1953-ban a koppenhágai királyi könyvtár egy *Bernardus*-töredékét *Berulfsen* tette közzé.¹² A töredék a verses ajánlás nélkül csupán az ars bevezető elméleti részét tartalmazza, mely a dictamen általános meghatározásával, fajaival és az appositio elméletével foglalkozik. *Berulfsen* ezt a szövegtöredéket *Kalbfuss* és *Haskins* idézett munkái alapján azonosította.

Bernardus művének szöveghagyományozását most a 11. változattal egészítjük ki. Kódexünkben a salutatioók közt előforduló nevek a grazi kézirat személy- és helyneveivel szinte teljesen megegyeznek, s így szövegünk annak az

editionának a másolata, ami *Haskins* datálása szerint 1144—1145 között keletkezett. A budapesti kódex tehát *Bernardus* művének éppen a legrégebbi változatát őrzi. A szorosan vett ars dictaminis-hez, azaz a levélelmélet kifejtéséhez már ebben a legrégebbinek tekinthető változatban is egy nagy terjedelmű exordiumgyűjtemény csatlakozott. A grazi szövegtől csupán annyiban különbözik, hogy metrikai fejezet nem található benne.

Bernardus ars dictaminis-e, amint azt a bemutatott feldolgozások nyilvánvalóvá tették, nemcsak keletkezésének idejét és földrajzi környezetét tekintve maradt ránk különböző variációkban, hanem tartalmában is bizonyos rétegződéseket mutat. Mégpedig a következő alkotóelemekből tevődik össze: 1. dictamen prosaicum, 2. exordiumgyűjtemény, 3. dictamen metricum, 4. dictamen rithmicum, 5. privilegia, 6. exornationes rhetoricae, 7. levél- és oklevélgyűjtemény (ez utóbbi csak egyetlen kéziratban!) Áttekintve ezt a tematikát, első pillantásra szembevetődő, hogy a XII. század közepén találunk egy olyan dictamentanítót, aki nemcsak a levél műfajával, hanem verstani, retorikai és egyéb műfajelméleti kérdésekkel is foglalkozik. Ebben a korban ugyanis inkább az az általános, hogy a szerzők csak ígérnek a dictamen prosaicum-on kívül a dictamen egyéb fajaival való foglalkozást, de valójában a pusztá ígéretnél maradnak.¹³ Jelenlegi ismereteink szerint *Bernardus* az első, aki a dictamen tanítását ilyen széles értelemben tekinti feladatának és e programnak igyekszik is eleget tenni. A kézirati hagyományozás szerint először a dictamen prosaicum készült el, amihez az exordiumgyűjtemény és a dictamen metricum csatlakozott a legkorábban. A későbbi átdolgozásokban a dictamen rithmicum, a privilégiumokkal foglalkozó fejezet és az exornationes rhetoricae megjelenése bővíti a tartalmi kört.

Bernardus ars dictaminis-ével meglehetősen kiterjedt irodalom foglalkozik. Mégsem mondhatjuk azt, hogy a műről alkotott tudományos összkép csak megközelítőleg is teljes. Így nem ismerjük valójában a mű gerincét képező dictamen prosaicum szerkezetét, forrásait, elméleti tanításainak új vonásait. A hivatkozott kutatások éppen csak érintették, de nem dolgozták fel *Barnardus*nak a levélen kívüli egyéb műfajokra vonatkozó tanításait, a művészi próza szabályairól megfogalmazott tételeit. Kevés történt eddig a teljes mű rétegződésének vizsgálata érdekében, s lényegében a szerző személyéhez sem jutottunk közelebb azon kívül, hogy sikerült elválasztani *Bernardus Silvestris* személyétől.

III. A következőkben két kérdést vizsgálok meg közelebről, mégpedig *Bernardus* tanítását a műpróza stílusáról és a levélen kívüli más prózai műfajokról.

Bernardus ars dictaminis-e a prózai dictamen meghatározásában a névtelen *Rationes dictandi* c. munka meghatározását követi.¹⁴ Ami azonban a *Rationes*-ben rövid és szinte kivonatos jellegű, azt *Bernardus* részletezőbben kifejti. Idézzük a *Rationes*-t: „Nam grece proson latine longum dicitur. Illam igitur litteralem editionem congruam esse dicimus, qua verbis grammaticae ordinatis prosaice vel metricae materiam propositam describimus.”¹⁵

Bernardus a *Rationes* szerzőjének ezt a megállapítását a következőképpen fejti tovább: „Illam igitur congruam litteralem editionem prosam vel prosaicum dictamen esse concedimus, que ex verbis sive sententia unius carminis assumi potest, vel ex qua versum unum hexametrum vel pentametrum constitui possibile est.”¹⁶ A továbbiakban *Beda De arte metrica* c. művére utal, melyben — szerinte —

a próza következő meghatározása olvasható: „Dicitur autem prosa longa oratio a lege metri soluta, que infra heroicum non debet quantitate mutilari, ultra vero prolixior valet quantumlibet haberi.” A rendkívül furcsa a dologban azonban az, hogy *Beda Venerabilis* kérdéses művében a hivatkozott megállapítás nem található. Egyáltalában, sem *Beda* retorikai sem grammatikai műveiben nincs olyan rész, amely a próza ilyen meghatározását tartalmazná. Két későbbi ars dictaminisben, mégpedig *Petrus Blesensis* és *Gervais de Melkley* művében találkozunk ugyanezzel a meghatározással, akik kifejezetten hivatkoznak forrásként *Bernardus* munkájára. Közreadóik, E. Heller és E. Faral a *Bedára* való hivatkozás forrását szintén hiába keresték.¹⁷ A kérdéses *Beda*-meghatározás egyébként valamely *Beda*-kommentárból is származhat. Az irodalomban történik említés *Beda*-kommentáról, szövege azonban még kiadatlan, s így a kutatás számára nem hozzáférhető.¹⁸ A prózának az ars dictaminis-ekben elterjedt ilyen meghatározása valójában *Isidorustól* származik, amint ezt a XIII. század első felében működő *Johannes de Garlandia* ki is mondja: „Prosa . . . dicitur . . . a prosum, quod est productum secundum Isidorum, quasi sermo productus.”¹⁹ *Isidorus* meghatározását azonban leegyszerűsítették és félreértették. Ő ugyanis *productus* alatt nem *longust*, hanem *rectust* is ért, ami a latin *provorsus* = *prosus* megfelelője. Idézzük: „. . . quae non est perflexa numero, sed recta, prosa oratio dicitur, in rectum producendo.”²⁰ A félreértett *longus* melléknév szinonimája a *prolixus*, amivel először *Bernardus* ars-ában találkozunk. Nyilván ugyanebből a forrásból származik a körülbelül egykorú névtelen *Aurea Gemma* meghatározása is a prózáról: „Prosa est prolixa oratio absque lege metri composita, dicitur autem prosa apotoy prosom id est a prolixitate verborum.” Az *Aurea Gemma* e meghatározásának forrását még a legújabb kutatás sem tudta felderíteni.²¹ A kérdés a most vázolt összefüggésben leli szerintem magyarázatát.

Bernardus ars-ának fentebb idézett meghatározásában jelenlegi ismereteink szerint minden előzmény nélkül jelenik meg az a követelmény, hogy a próza terjedelmét a hexameter terjedelme szabja meg. Mint láttuk, a forrásként megjelölt *Beda*-mű ilyen megállapítást nem tartalmaz, de a középkor más retorikai, grammatikai forrásaiban sem találjuk nyomát. Ezt a tételt egyébként a kódexünk első felében olvasható *Baldwinus Liber dictaminum*-a is szó szerint átveszi, de átveszi a XII. század második felében *Petrus Blesensis* és a XIII. század elején működő *Gervais de Melkley* is.²² A rendkívül különösnek ható meghatározás interpretálására eddig az irodalomban semmiféle kísérlet sem történt. Annak magyarázatára, hogy az említett stílusanító munkák a prózairótól miért kívánják meg a hexameter-sorok figyelembevételét, a következő megfontolás látszik valószínűnek. Érdekes és eredményes vizsgálatok bizonyították, hogy a könyv terjedelme az antikvitásban meglehetősen kötött volt.²³ A terjedelem mértékét azonban a sor jelentette, mégpedig az a sor, mely a legkorábban és a legáltalánosabban elterjedt versformáé, a hexameteré. A hexameter-sor határozta meg ily módon a paginák szélességét is. A könyv sorát, prózai szöveg esetében is, éppen ebben az összefüggésben nevezték a rómaiak versusnak. A versus terjedelméről — és itt félreérthetetlenül prózai szöveg sorairól van szó — *Cicero* így nyilatkozik: „E quattuor igitur quasi hexametrorum instar versuum . . . constat fere plena comprehensio.” (*Orator* 222.) Ilyen forrásból, ebből az antik hagyományból került bele *Bernardus* ars dictaminis-ébe, s közvetítésével az említett többi ars dictaminis-be is ez a különös meghatározás.

A prózastílus szerkezetére, felépítésére vonatkozó különleges szabályokat már a névtelen *Rationes dictandi* az appositio megjelölés alatt foglalja össze. A műpróza-stílus elnevezése *Bernardus*nál is az appositio, melynek szabályait, műfogásait részletesen kifejti. Az appositio kifejezés már az antik retorikában előfordul.²⁴ A középkorban szórványosan találkozunk vele, de használata a XII. század közepétől általánossá válik. Későbbi, XIII. századi elméletírók az appositíót a ritmikus prózával azonosítják. Az appositio értelmezése a modern irodalomban egynémely félreértésre adott okot, így meghatározásában a rímes próza jellegét is felismerni vélték. Érdemes ezért *Bernardus*-nak az appositíóról szóló tanítását közelebbről szemügyre venni.

Bernardus művének főforrása az említett névtelen *Rationes dictandi*. Ez a traktátus két részben tárgyalja az appositíót, mégpedig a bevezető elméleti részben és a zárófejezetek egyikében, De variatione epistole rubrika alatt. Hasonló töréssel került az appositio elmélete *Bernardus* munkájába, azzal a különbséggel, hogy a *Rationes*-nél sokkal részletesebb kifejtésben. Szerzőnk az első, általános részt azzal a megállapítással kezdi, hogy mindenfajta prózai dictamen szerkesztésében az appositio alkalmazására kell törekedni. Kivételt csak az az eset jelenthet, ha feltétlen szükség kényszerít arra, hogy az appositio alkalmazásától eltekintsünk. Ilyen szükségszerűség például az, ha műveletlen embereknek kell írunk, akik csak „recta constructione” értik meg a nekik szánt szöveget. Meghatározása szerint appositio alatt a szavak olyan elrendezését kell értenünk, mely a szerkesztés szokásos rendjétől eltérő. A helyes elrendezést azonban inkább a fül, a jóhangzás szabja meg, mint bármiféle szabály vagy tanítás. E tétele ellenére mégis néhány alapvető szabály megfogalmazására törekszik. Eszerint akkor helyes az appositio szerkesztése, ha a distinctiókban, tehát az összetett mondat tagjaiban a szavakat megfelelően (congrue) helyezzük el. A distinctióknak — *Victorinus* grammatikusra hivatkozva — három fajtáját különbözteti meg, ezek a suspensiva, constans, finitiva.²⁵ *Victorinus*ust egyébként pontatlanul idézi, ami arról árulkodik, hogy valamilyen közvetítéssel merített belőle. Elgondolkoztató azonban, hogy szerzőnknel a distinctio fogalmának bevezetése semmiféle további következménnyel nem jár. Az ars dictaminis-ek azonban ettől az időtől kezdve rendre átveszik ezt a tanítást.

Csak jóval később, a XII.—XIII. század fordulóján találjuk meg a kapcsolatot — mint alább látni fogjuk — a distinctio és a ritmikus klauzulák között.

Mutassuk be ezek után, hogyan állapítja meg szerzőnk az appositio alapvető szabályait.

Mindenekelőtt sorra veszi a beszédrészeket és meghatározza ezek elhelyezését a mondatban. A nomennel kezdve először a vocativusról állapítja meg, hogy vagy a mondat végére vagy a mondat közepére kell elhelyezni, ez utóbbi esetben úgy, hogy kevesebb szó álljon előtte, mint ahány követi a distinctio végétől számítva. A nominativus bármely más eset után elhelyezhető, pl.: „Vere dilectionis affectus tunc eviderter agnoscitur, cum adversitatis vel necessitatis inter amicos oportuna solatia conferuntur.”²⁶ A többi eset elhelyezése megfelel a deklinációs sorrendnek, kivéve a genitívust, melyet valamennyi más eset elé kell szerinte helyezni. Lássuk erre az elrendezésre egy olyan példamondatát, mely a névszó valamennyi esetét tartalmazza: „Vestre distinctionis vel discretionis arbitrio pater karissime votum nostrum devotione pandentes suppliciter exoramus, quatenus ecclesie nostre paterna sollicitudine provideatis etc.”²⁷ Ezt az ajánlott sorrendet akkor is be kell tartani, ha nem fordul elő minden eset a distinctióban. Gyakori szokás szerzőnk szerint az, hogy a jóhangzás érdekében a főnév és jelzője közé egy másik esetben álló főnevet teszünk. Ismeri tehát a hyperbaton alakzatát, éppen csak nem nevezi meg. Érdemes viszont idézni idevágó példáját, mert azt illusztrálja,

hogyan ez a kifejezési forma milyen zsúfolttá és mesterkeltté teheti a stílust: „Quanta circa vos sit nostre integritas devotionis vestre discretio paternitatis agnoscat.”²⁸

Rendkívül érdekes az, amit az appositio keretében az igék elhelyezéséről tanít. Eszerint a személyes igéket lehetőleg a mondatok végére kell elhelyezni, kivéve ha a szóttagok elégtensége ezt meg nem gátolja. Ugyanis a három- és többszótagú igék szerinte jobb hangzással fejezik be a mondatot, mint az egy- vagy kétszótagúak. Mi a teendő azonban akkor, ha egy-szótagú vagy kétszótagú ige kerülne a mondat végére? Erre az eshetőségre négyfajta megoldást ajánl, mégpedig a) az igét többszótagúvá alakítjuk át per compositionem vagy b) in infinitivum, c) az igét felcseréljük egy másik, megfelelő szótagszámú és jelentésű igével, d) az ige helyére másik mondatrészt teszünk, ami szótagszáma tekintetében a mondatvégre megfelelő. Például: „Vestram igitur suppliciter paternitatem oro” — ebben a mondatban szerinte a kétszótagú ige mondatvégi helyzetben rosszul hangzik, tehát vagy azt írjuk helyette, hogy „exoro” vagy infinitívussal szerkesztve „orare desidero”, avagy másik igével helyettesítjük: „deprecor vel flagito vel postulo.” Végül szórendi változtatással így ajánlja átalakítani a mondatot: „Vestram igitur suppliciter oro paternitatem vel paternitatem oro suppliciter...”²⁹ Bernardus műve első részében — mely, mint mondtuk — szorosan kapcsolódik a névtelen *Rationes dictandi*-hoz, az appositio tárgyalását az adverbiumok, kötőszavak és a prepozíciók elhelyezésére vonatkozó rövid útbaigazításokkal zárja. Traktátusa második felében ismét visszatér az appositio tárgyalására. „De augmento et venustate dictaminum” rubrika alatt.³⁰ Ebben a gyakorlatias, sok példát és megoldást bemutató részben mindenekelőtt azt állapítja meg, hogy a prózai dictamen díszét és stílusának emelkedettségét a nomen, verbum, pronomen és adverbium variációiban rejltő lehetőségek alkalmazása adja meg. A nomen esetében a genitívusra való változtatás az első műfogás. Bármely más eset egyes és többesszám-ban egyaránt genitívusra alakítható át, egy másik, az eredeti esetben álló főnevet adva hozzá. Például: „Vestra probitas agnoscat. Vestre probitatis agnoscat discretio. Vestre voluntati obtemperabimus. Vestre voluntatis arbitrio ex integro obediemus. Iussionem vestram. Iussionis vestre decretum vel tenorem nosse desidero. A meo corde. A mei cordis archano vel secreto non excidit.” Genitívusos szerkezet úgy is alkalmazható, hogy nem kell a konstrukciót nominatívusban álló főnévvel kiegészíteni, pl.: „Expressa ratio est patrem revereri. Expresserationis est patrem revereri.” Névmásoknál ugyanezt az eljárást többek közt a következő példakönn mutatja be: „Ille me honoravit. Illius probitas vel prudentia... Ille derogat iustitiae. Illius vel nequitiae vel malitiae...” Első vagy második személyű névmást harmadik személyű szerkezetté lehet ily módon átalakítani: „Ego autem plurima vobis devotione subicior. Mea parvitas vel humilitas vobis plurima devotione subicitur.” Az ígére vonatkozóan ismétli a fentiekben elmondottakat, és példákat ad arra, hogyan lehet a mondatvégi igét másik igével infinitívusos szerkezetté bővíteni. Például: „Tibi autem presentibus litteris mandamus, mandare decrevimus, quatenus occasione remota ad nos venias, vel venire ne differas.”

A határozószók esetében ablatívusos szerkezetté való átalakítást tart kívánatosnak. Így pl. „diligenter, diligenti provisione vel consideratione vel industria. Patenter, patenti providentia vel intuitu. Hodie, heri, hodierno vel hesterno tempore. Multum, multa sollicitudine. Parum, parva degustatione vel tactu. Magis, maiori cura vel virtute. Quater percussit, quaterna percussione deicit.” Mint a továbbiakban szerzőnk megállapítja, a szövegek sokfélesége az appositio sok fajtáját, módját teszi lehetővé, melyekkel mind nem tud foglalkozni. Azokat a variációs lehetőségeket veszi elsősorban figyelembe, amelyek a dicséréshez vagy a korholáshoz (ad laudem vel vituperationem) kapcsolódnak. Mutassuk be néhány példáját, melyek közvetlenül egy XII. századi retorikai kurzus anyagába vezetik a mai olvasót. „Iustitia exequat, morigerat, adornat, umilitas quietat, modificat et tranquillat, castitas mundificat, splendificat et angelicum reddit.” Ebből ilyen változatok adódnak: „Tu es equidem vel ille est siquidem, quem iustitia morigerat, humilitas splendificat, castitas et largitas utique divulgat.” Ugyanez passzív formával, illetve múltidejű participiummal is kifejezhető: „Fuerat enim iustitia adornatus, humilitate modificatus etc.” A participium helyére melléknév is kerülhet: „Est enim genere nobilis, militia strenuus, valetudine fortis, prudentia discretus et grato sermone facetus.” Ehhez hasonlóan szerkeszthető appositio a különböző rangok és méltóságok figyelembevételével is: „Fuit enim genere nobilis, dignitate marchio, episcopatus officio insignitus...” További ajánlott módszere ennek a stílusformának, hogy valamely tulajdonságot olyan igék segítségével írjunk körül, amelyek a kérdéses tulajdonság szerzetére vagy kerülésére vonatkoznak. Így sorolja fel a következő példákat: „Amat, diligit, desiderat, colit, optat, cupit, concupiscit, affectat, deprecatur, requirit, postulat, petit, sequitur, imitatur, comitatur, emulatur, prosequitur, insectatur, custodit, cu-

rat, observat, continet, possidet et similia.” E díszítési forma alkalmazásánál minden tulajdonsághoz a megfelelő igét kell kapcsolni, például: „Hic est autem, qui amat iustitiam, qui diligit prudentiam, humilitatem colit, patientiam sequitur et morum honestatem iugiter imitatur.” Lehetséges ugyanezen igék participium praesensre való átalakítása is, pl.: „Iustitiam diligens, prudentiam desiderans” stb.

Azért ismertettük részletesebben ezeket a szabályokat, mert egyfelől az irodalomtörténet eddig még nem mutatott be ilyen közvetlen forrásból, azaz fogalmazástanító munkából hasonló stilisztikai törekvéseket, másfelől az ismertetett elvek, szabályok világosan beszélnek arról, hogy szerzőnk mit is értett appositio alatt. Sokszor naivnak tűnő előírásai — szinte teljesen mellőzve a stílusdíszítés gazdag retorikai forrásait — voltaképpen az augmentumnak nevezett szerkesztési mód körében mozognak. Mégpedig nem az ókor klasszikus értelmezésében, mely az augmentumon vagy amplificatióon azt az eljárást értette, hogy a témát hangsúlyozottan, emelkedetten kell előadni, hanem abban a középkori értelmezésben, mely a mondanivalót alapjában véve inkább dagályos stílusfogásokkal igyekezett bővíteni, kifejezésekben, szókapcsolatokban gazdagítani.³¹ Az előbbieken ismertetett elméletben azonban nincs semmiféle utalás sem a rímes, sem a ritmikus prózára. Az appositio meghatározásában olvasható „sonora, distincta, quasi currens” jelzőket hol a rímes, hol a ritmikus prózára vonatkoztatták. Igaz ugyan, hogy szövegünkben az „apposite scribendi” példái közt vannak mondatok, melyeknek tagjai rímes végződésűek, de előfordulásuk nem olyan nagy mérvű, hogy a stílus jellegét alapvetően meghatározná. A „sonora, distincta, quasi currens” kifejezések *Bernardus* művében az appositio szabályaival szerkesztett, az augmentum ajánlott lehetőségeivel feldíszített prózát jellemzik. Ám azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy éppen *Bernardus* munkájában a *similiter cadens* és a *similiter desinens* fogalmát és meghatározását a *colores rhetorici* között ismerhette meg a középkor fogalmazást tanuló olvasója. A rímes próza szabályait eddigi ismereteink szerint a dictatorok nem részletezték. *Hugo Bononiensis* az egyetlen, aki a comma, colon és periodos tárgyalása kapcsán a mondatvégi rímek alkalmazásának feltétlen szükségességéről nyilatkozott. A rímes próza szabályait feltehetőleg hiába is fogjuk keresni, mert a rávonatkozó összefoglaló szabályokat a retorikai alakzatok közt találták és tanulták meg.

Mi köze van mármost az appositionnak a ritmikus prózához? A *Bernardus*-mű szövegében semmiféle szabályt sem találunk a mondatok kezdetének vagy végének ritmizálására vonatkozóan. Ekkor, azaz a XII. század közepén semmi esetre sem érvényes még az azonosság, amit a XIII. század elején működő *Buoncompagno* az appositio és a kurzus közt megállapít. *Bernardus ars dictaminis*-ének ránkmaradt variánsai közül csak egyetlen szövegben találkozunk a *cursus* tanításával, mégpedig abban a bécsi variánsban, mely az eredeti műtől szerkezetében, fogalmazásában a legtávolabb áll, s keletkezése a benne előforduló nevek alapján 1190—1210 közé tehető. Azzal az érdekes esettel állunk tehát szemben, hogy egy — a XII. század közepén keletkezett — *ars dictaminis* egyetlen korábbi változata sem tartalmazza a *cursus* elméletét, csupán az utolsó, legkésőbbi kézírata. Maga ez a kézíratsorozat bizonyít emellett, hogy a ritmikus próza szabályainak tanítása csak a XII. század végén, illetve a XIII. század elején terjed el az *ars dictaminis* oktatása keretében. *Bernardus* magister, vagy ahogy művében magát többször titulálja: „*dictaminum professionis magister*” stíluseszménye az elmondottak szerint az appositio szabályaira épülő fogalmazásmód, amely sem a rímes, sem

a ritmikus prózával nem azonos. Két mozzanatra mégis fel kell elméletében figyelni, mert ezeknek némi szerepük van a ritmikus próza kialakulásában. Az első az, hogy az igék mondatvégi helyzetével kapcsolatban kifejezetten a szóttagok elégséges vagy elégtelen voltáról beszél. Az egy- és kétszótagú szavak mondatvégi kerülése a ritmikus próza egyik jellemzője. *Bernardus* ars-ában ez a szabály az antik retorikai örökség érvényrejutását jelenti.³² Abban az értelemben képez bizonyos átmenetet a kurzushoz, hogy kellő figyelmet fordít a mondat végére, s a mondatszerkesztés variációs lehetőségeinek kifejtésével készíti elő azt a nyelvi fegyvertárat, ami majd lehetővé teszi a szabályos klauzulák alkalmazását. A másik mozzanat a *distinctio* fogalmának a bevezetése, aminek véleményem szerint szintén köze van a kurzus kialakulásához. A névtelen *Rationes dictandi* és *Bernardus ars dictaminis*-e ugyanis a háromfajta *distinctio* fogalmának bevezetésével a mellékmondatokból többszörösen összetett mondatok tagjainak összefüggését igyekezett tisztázni. A középkor által igen kedvelt mellérendelt szerkezetekből összeálló hosszú összetett mondatok szakaszait a mondathangsúly különböztette meg, ami nyilván a záró részek (klauzulák) alapján differenciálódott. Feltűnő az is, hogy a ritmikus próza szabályaival foglalkozó egykorú elméleti irodalom kevés kivételtől eltekintve csak itt, a *distinctio* vonatkozásában beszél *accentus*ról, míg a szóhangsúlyokat a *producta-correcta sillaba* elnevezésekkel jelöli meg. Idézzük bizonyításul *Bernardus*-t: „*Suspensiva (distinctio) dicitur illa, qua audita auditoris animus suspenditur et adhuc aliud audire prestolatur, et est semper pronuntianda accentu acuto.*” (Clmae. 10. 13^v) Csak a fejlődés egy későbbi szakaszán találkozunk azután azzal, hogy a *distinctio*nak ezt a különbözőségét a *pes dactylus* alkalmazásával kell kifejezésre juttatni. Amint egy *Delisle* által publikált — és eddig kevés figyelemre méltatott — kurzuselméleti traktátus szerzője írja: „*Ubi vero distinctio sive constructio suspensiva contigerit, ponatur dactylus.*”³³ Mint tudjuk, a kólonok a gall kurzusgyakorlat szerint szabályszerűen *dactylus*szal végződtek, azaz azok a mellékmondatok, amelyeket *Bernardus* szerint éles hangsúllyal kell ejteni, mert utánuk még vár valamit a hallgató vagy az olvasó.

Végezetül még egy kérdéssel kívánok röviden foglalkozni. Az eddig ismert korai, XII. századi *ars dictaminis*-ek között *Bernardus* műve egyedülálló abban a vonatkozásban, hogy a levél műfaján kívül más prózai műfajok elméletével is foglalkozik. Traktátusának ez a része, mely a budapesti kódexben a 34. levél recitójától a 36. levél verzójáig terjed, az általam ismert kéziratokban fejezetcím vagy oldalcím nélkül csatlakozik a levélméletet záró, stíluskérdésekkel foglalkozó részhez. A kifejtés méreteit tekintve ez a szövegrész az egész *ars*-hoz mérve összefoglaló, vázlatos jellegű. Vajon azért, mert a témáról nem volt több közölhető, vagy nem tartotta szükségesnek a részletesebb tárgyalást, avagy a ránkmaradt szöveg csak kivonatos összefoglalása retorikai tanításának?

Szerzőnk szerint az írásmű fajainak általános felosztása a következő: *epistola*, *hystoria*, *invectiva*, *expositio*, *rhetorica oratio*, *mutua colloctio*, *doctrina*. Ezek közül részletesebben a *historiát* tárgyalja, azután érinti az *invectivát*, továbbá részletezi az *expositiót*, melynek alfajai a *diffinitio*, *interpretatio*, *allegoria*, *moralitas*, *commentarius*, *omelia*, *anagoge*, *apologia*. A *rethorici sermones* tárgyalása elől *Cicero De inventione* c. művére való hivatkozással tér ki. A *mutua colloctio* meghatározása után a sort a *doctrina* elemzésével zárja. Vizsgáljuk meg e tanításából a *historiára* vonatkozó megállapításait s a műfajok stílusával szemben támasztott követelményeit.

A történetírás különböző műfajait művelő középkorban feltűnően keveset foglalkoztak a történetírás elméletével. *Augustinus* után a históriát *Isidorus* is a grammatikai ismeretek körébe sorolta, s csak igen vázlatosan értelmezte. (*Ety-mologiarum Lib. I. cap. XLII.*) Az ars dictaminis-ek körében elvétve találkozunk a historia említésével, így *Albericus Casinensis Flores rhetorici c.* művében a historia szó széles értelemben az írásmű tárgyát jelöli, azt, ami a kifejtésben, tárgyalásban teljesedik ki.³⁴ *Bernardus* a históriát a következőképpen határozza meg: „Hystoria est rerum gestarum conscriptio cognite veritatis modum et ordinem gestans.” E meghatározás forrása első pillantásra az *Auctor ad Herennium*, szerinte ugyanis „Historia est res gesta, sed ab aetatis nostrae memoria remota.” (*Lib. I. 8.*, és *Cicero: De inventione, I. 19.*) A közvetítő azonban *Victorinus*, akinek meghatározásában már az igazság kritériuma is megjelenik: „Historia est, inquit, quae res veras continet, sed a nostra memoria remotas.”³⁵ Szerzőnk további fejtegetései szerint a historia főeleme a narratio, ekörül forog, ez az elsőrendű indítéka is. A történeti elbeszélésnek három alapmozzanatát különbözteti meg, ezek a tempus, a modus és az ordo. A tempus kapcsán utasításokat ad az időpont megjelölésének módozataira, példákkal illusztrálva. A moduson már stíluskategóriát ért: fejtegetése szerint olyan szavakat kell választani, amelyek illenek az elbeszélte eseményekhez. Az eseményekhez illő kifejezések segítségével ugyanis könnyebb hitelt ébreszteni a hallgatókban. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy az igazság a szép kifejezéseknek kárát lássa: „Veritas, si aliter contigerit, non permutetur” — írja. Az ordo szintén stilisztikai fogalom, mert a narratio ordo naturalisát jelenti, azaz azt a követelményt, hogy az elbeszélés sorrendje a valóságos történet rendjének feleljen meg. Mint látjuk, *Bernardus* a retorikai irodalomból átvett meghatározást néhány, ugyancsak retorikai jellegű stíluskövetelménnyel egészítette ki. A modus és ordo fogalmaival az első ars dictaminis-ek egyikében, *Adalbertus Samaritanus*nál is találkozunk. Ő a retorika feladatait a következőkben fejti ki: „Rethorica vero ordinate, distincte, expolite componere et unicuique sexui et persone et etati necnon ordini et dignitati congrua accidentia distribuere, ordinem et modum discernere. . .”³⁶ *Bernardus* a historia műfajának stíluslemelei között elemzi a digressiót, ami ugyancsak retorikai fogalom. A digressio alakzatai közt felsorolt amplificatio és commiseratio a *Herennius*-retorikában is következetesen együtt fordul elő. (*Auctor ad Herennium* II. 30., III. 13., IV 8., IV. 55.) Szerzőnk szerint a historialis narratio stíluskövetelményeihez tartozik az is, hogy az írásmű vége felé választékosabb kifejezésmódot kell alkalmazni, a hajós példája szerint, aki útja végén minden erejét a közeli part elérésére összpontosítja.

Kijelöli *Bernardus* a tárgyalt dictamen-fajtákban az appositio alkalmazásának szabályait is. A historia műfajáról ebben a vonatkozásban nem nyilatkozik. Megállapítja azonban, hogy az expositio négy alfajában inkább az értelem, az írásmű jelentésének bemutatására, mint az appositióra kell törekedni. Az omeiliában (= homília), a commentariusban és az epistolában viszont kötelező az appositio alkalmazása. Ajánlatosnak tartja az appositio használatát a mutua collocutióban is, de nem nagy hiba szerinte, ha ez utóbbiból elmarad. A doctrina műfajában is vagylagosan ajánlja azzal az óvással, hogy ez esetben fontosabb a tartalom hű visszadása, mint a stílus díszítése. Ugyanitt ismét visszatér ahhoz a tételéhez, hogy az appositio nem egyszerűen szabályozható, körülhatárolható kifejezésmód, hanem valamiféle természetes adottság, ami a tollforgatók szűkebb

rétégeknek jutott csak osztályrészül. Mint írja: „Quoniam illud quasi naturale donum minori litteratorum virorum parti compertum est. . .”

IV. A dolgozatom első felében bemutatott irodalom szerint, elsősorban H. Kalbfuss és Ch. H. Haskins értékelése alapján *Bernardus ars dictaminis*-e nem sok eredetiséget mutat, s az új ars — az ekkor már közel félévszázados fejlődésre visszatekintő ars dictaminis — történetében szorosan kapcsolódik ahhoz a szakaszhoz, amit a névtelen *Rationes dictandi* képvisel. A ránk maradt szövegelemek alaposabb tanulmányozása azonban arról győz meg, hogy *Bernardus* műve a fogalmazástanítás szempontjából, de az ars dictaminis műfajának fejlődése szempontjából is sok érdekes tanulsággal szolgál. Dolgozatom, mely első részében bemutatta *Bernardus* művének szöveg hagyományozását, korábbi irodalmi feldolgozásait, s ezeket a budapesti kódexben feltalált variáns ismertetésével egészítette ki, második részében éppen e mű újdonságának néhány mozzanatára kívánta felhívni a figyelmet. Elsősorban pedig abban a témakörben, mely az ars dictaminis-ek kutatásának legérdekesebb problémája: a prózastílus elméletének vonatkozásában.³⁷

Jegyzetek

1. Bartoniek, Emma: *Codices latini medii aevi*. Bp. 1940. 14. p.
2. Lehmann, P.: *Die Parodie im Mittelalter*. 2. Aufl. Stuttgart, 1963. 49—50. p.
3. Wattenbach, W.: *Iter Austriacum 1853*. Anhang: Über Briefsteller des Mittelalters. = *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, 14 (1855) 1—94. p.
4. *Annuaire de la Bibl. Royale de Belgique*, VIII. 129—135. p., és *Bulletin de l'Académie Royale de Bruxelles*, IX. 2. 272—277. p.
5. Wattenbach, W.: Ein Briefsteller des XII. Jahrhunderts. = *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*. XVI (1869) 189—194. p.
6. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*. XXXI. 100—101. p.
7. Langlois, Ch. V.: Maître Bernard. = *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 54. 250. p.
8. Bresslau, H.: *Handbuch der Urkundenlehre*, 2. Bd. Berlin-Leipzig, 1931. 254. p. Giry, A.: *Manuel de diplomatique*. Paris, 1894. 490. p. Manitius, M.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. 3. Bd. München, 1931. 207., 308. p.
9. Loserth, J.: Formelbücher der Grazer Universitätsbibliothek. = *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 22 (1897) 299—300. p.
10. Kalbfuss, H.: Eine Bologneser Ars dictandi des XII. Jahrhunderts. = *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*. 16,2 (1913) 1—35. p.
11. Haskins, Ch. H.: An Italian Master Bernard. = *Essays in History presented to Reginald Lane Poole*. Oxford, 1927. 211—226. p.
12. Berulfsen, B.: *Et blad av en summa dictaminum*. (Avhandlingar utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.—Filos. Klasse, 1953. 2.)
13. Így teszi ezt a bolognai iskolához tartozó *De dictamine* c. traktátus névtelen szerzője is, lásd Haskins, Ch. H.: The early artes dictandi in Italy. = *Studies in Mediaeval Culture*. New-York, 1929. 174—175. p.
14. Szövegét részben kiadta Rockinger, L.: *Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. IX. 1863. 9—28. p.)
15. Uo. 10. p.
16. Ms. Clmae. 10. 13r
17. Heller, E.: Die ars dictandi des Thomas von Capua. = *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*. 1928—29. 4. 14. p. Faral, E.: Le manuscrit 511 du Hunterian Museum. = *Studi medievali*. 9 (1936) 67. p.
18. Remigius d'Auxerre Beda-kommentárjáról ld. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 32. 681. p.

19. Poetria magistri Johannis Anglici de arte prosayca metrica et rithmica. Ed. Giovanni Mari. = *Romanische Forschungen*. XIII (1902) 886. p.
20. Migne: *Patrologia Latina*. 82. tom. 117. col.
21. Schmale, F. J.: *Die Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium und die Konstanzer Briefsammlung*. (Diss.) Bonn, 1950. 12. p.
22. Petrus Blesensis idevágó megállapítását ld. Langlois, Ch. V.: *Formulaires de lettres du XII, du XIII. et du XIV. siècle*. = *Notices et extraits de manuscrits de la bibliothèque impériale et autres bibliothèques*. tom. 34. 25. p.
23. Birt, T.: *Das antike Buchwesen*. Berlin, 1882. 156—204. p.
24. Cicero a következőképpen jelöli meg a szónok feladatát: „Officium autem eius facultatis videtur esse dicere apposite ad persuasionem.” (*De inventione* I, 5.) Ld. még *Quintilianus: Instit. Orat.* V., 11. 1.
25. Victorinusnál a hivatkozott helyet lásd Keil: *Grammatici latini*, vol. VI. fasc. 1. 192. p.
26. Ms. Clmae. 10. 13^v
27. Uo.
28. Uo.
29. Ms. Clmae. 10. 15^r
30. Ms. Clmae. 10. 34^r—36^v
31. Faral, E.: *Les arts poétiques du XII. et du XIII. siècle*. Paris, 1924. 61. p.
32. Nicolau, G. M.: *L'origine du „cursus” rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin*. Paris, 1930. 87. pp.
33. Delisle, L.: *Notice sur une Summa dictaminis jadis conservée à Beauvais*. = *Notices et extraits*. tom. 36. 183. p.
34. *Alberici Casinensis Flores Rhetorici*. Ed. Inguanez, Willard. Montecassino, 1938. 35. p. (Miscellanea Cassinese 14.)
35. Halm, C.: *Rhetores latini minores*. Lipsiae, 1863. 202. p.
36. *Adalbertus Samaritanus. Praecepta dictaminum*. Herausgegeben von F. J. Schmale. Weimar, 1961. 31. p. (Monumenta Germaniae Historica. Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters, III. Bd.)
37. Az ars dictaminis stílustörténeti jelentőségéhez ld. Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. c. művét, különösen a 34—69 pp. fejezetet.

Eine frühe italienische „Ars dictaminis” in der Handschriftensammlung der Széchényi-Nationalbibliothek

S. DURZSA

Bisher war man der Meinung, daß der Kodex Clmae 10 der Széchényi-Nationalbibliothek den *Liber dictaminum* von *Baldwinus* enthält. Es stellte sich aber heraus, daß im größten Teil der Handschrift die *Ars dictaminis* eines frühitalienischen Magisters *Bernardus* zu finden ist. Mit dem Werk von *Bernardus*, das um die Mitte des XII. Jahrhunderts entstand, beschäftigt sich eine umfangreiche Sekundärliteratur. Die Entdecker der ersten Handschriften identifizierten den Verfasser mit *Bernardus Silvestris*. Spätere Forschungen haben auf Grund neu entdeckter Handschriften festgestellt, daß der Traktat in Italien entstand. Verfasser stellt die Ergebnisse der bisherigen Literatur dar und bestimmt den Platz der Budapester Handschrift unter den bereits früher bekannten Handschriften. Der Budapester Text steht mit der frühesten Grazer Variante in engster Verwandtschaft und enthält außer dem brieftheoretischen Teil auch eine Exordien-Sammlung.

Der Aufsatz untersucht in seinem zweiten Teil jene Teile der *Bernardschen Ars dictaminis*, die sich mit literatur- und stíltheoretischen Fragen beschäftigen. Er untersucht die Definition der Prosa bei *Bernardus* und die Quellen dieser Definition. Er beantwortet u. a. auch die Frage, warum *Bernardus* den Umfang der Prosasätze nach dem der Hexameter bestimmt.

Der Aufsatz enthält eine eingehende Analyse der Frage, was die Apposition in der Literaturtheorie *Bernardus'* bedeutet. Zur gleichen Zeit mit den *Rationes dictandi* explizierte

Bernardus sehr praktisch mit vielen Beispielen seine Lehre über die Apposition. Auch der Aufsatz veranschaulicht mit Beispielen, daß die Apposition bei *Bernardus* eine gesuchte, durch die Umgruppierung der Satzteile entstandene Stilart der Kunstprosa bedeutet. Unter den Sätzen der Apposition-Lehre finden wir aber keine Regel oder Vorschrift zur Gestaltung des rhythmischen oder gereimten Prosastils. Seine Lehre bedeutet aber doch einen gewissen Übergang zur Entstehung der rhythmischen Prosa, da er den Begriff der Distinctionen einführt und die Aufmerksamkeit auf den Umfang (auf die Länge) der Worte am Ende der Sätze richtet. Nur die späteste Fassung des Werkes von *Bernardus* enthält auch die Cursus-Theorie. Diese Fassung kann auf Grund der enthaltenen historischen Namen auf 1190—1210 datiert werden. In den früheren, um die Mitte des XII. Jahrhunderts entstandenen Fassungen finden wir die Cursus-Theorie noch nicht. Dieser Umstand bezeugt, daß die Cursus-Theorie erst am Ende des XII. Jahrhunderts in die *Ars dictaminis* eindrang. Das Werk von *Bernardus* nimmt unter den bisher bekannten frühen *Artes dictaminis* darum eine Sonderstellung ein, weil es sich nicht nur mit dem Brief, sondern auch mit anderen literarischen Gattungen beschäftigt. Der Aufsatz faßt schließlich noch die rhetorischen Quellen der Gattungstheorie und die damit zusammenhängenden Stilfragen kurz zusammen.